

Prof. dr. sc. Petar Grahovac

REGIONALNE ZNAČAJKE POSJEDOVNE STRUKTURE U HRVATSKOJ POLJOPRIVREDI

REGIONAL CHARACTERISTICS OF OWNERSHIP STRUCTURE IN CROATIAN AGRICULTURE

SAŽETAK: Duga povijest razvoja poljoprivrede primarno je bila povijest rješavanja brojnih i raznovrsnih pitanja vezanih uz poljoprivredno zemljište. To su prije svega: zemljišno vlasništvo, kupoprodaja zemljišta i njegovo davanje u zakup, koncesiju i napolicu, agrarna reforma, distribucija zemljišta po vlasnicima, zemljišni maksimum, međudonosi krupnih, srednjih i malih posjeda, regionalizacija poljoprivrednog prostora.

Zemljište je temeljni čimbenik proizvodnje u poljoprivredi. Ono je nuždan, neumnoživ, nepromjenjiv, neuništiv i nepokretljiv faktor masovne poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivrednim zemljištem bavi se zemljišna politika kao dio agrarne politike. Pod utjecajem prvenstveno prirodnih uvjeta (reljefa, tla i klime), ali i socioekonomskih, demografskih i institucionalnih odrednica razvoja poljoprivrede u nas, formirala se postojeća poljoprivredna struktura. U hrvatskoj poljoprivredi dominiraju sitni posjedi (manje od jednog ha) na koje otpada (2003.) 50,6% poljoprivrednih kućanstava. Pri tome postoje razmjerno velike razlike u distribuciji poljoprivrednih gospodarstava s obzirom na njihovu veličinu po pojedinim poljoprivrednim regijama. Tako su u gorskoj regiji najzastupljenija srednja gospodarstva (od 1 do 10 ha), a u jadranskoj regiji sitni pojedini (manji od 1 ha) koji npr. u Splitsko-dalmatinskoj županiji čine 70,0% poljoprivrednih kućanstava.

KLJUČNE RIJEČI: poljoprivredno zemljište, zemljišno vlasništvo, veličina posjeda, posjedovna struktura, okrupnjavanje posjeda.

ABSTRACT: The long history of agricultural development has been characterized by the numerous and different questions related to the agricultural land. These are: land ownership, buying, selling and renting of the agricultural land, agrarian reform, distribution of the ownership, maximum farm size, links between small, medium and large landowners, regionalization of the agricultural land etc.

Land is the fundamental factor of production in agriculture. It is necessary, non-multiplying, irreplaceable, indestructible, and immobile. Land policy, as a part of the more

general agricultural policy, is primarily concerned with the agricultural land issues. Natural conditions (relief, soil, climate), but also socioeconomic, demographic and institutional factors have determined the present ownership structure. The predominant characteristic of the Croatian agriculture is the small size of agricultural holdings. In 2003 50,6% of the farms had less than 1 hectare of the agricultural land available. Furthermore, there are significant variations in size between different agricultural regions in Croatia. In the region of Gorska Hrvatska the most frequent are medium sized farms (1-10 ha), while in the region of Jadranska Hrvatska the ratio of small farms is much higher, for example 70% of all holdings in the county of Splitsko-dalmatinska are smaller than 1 ha.

KEY WORDS: agricultural land, land ownership, farm size, ownership structure, enlargement of agricultural holdings.

UVOD

Nalazi brojnih stručnih i znanstvenih istraživanja stanja i razvoja hrvatske poljoprivrede te ocjene većeg broja programski prihvaćenih dokumenata o razvoju poljoprivrede korespondiraju s percepcijom najšire javnosti: poljoprivreda nedovoljno uspješno obavlja svoje primarne zadaće i zbog toga je jedan od važnijih čimbenika koji ograničava brži razvoj sveukupnog gospodarstva. Spomenute ocjene imaju uporište u čitavom nizu analitičkih parametara koji opisuju prehranu stanovništva, snabdijevanje industrije koja kao sirovine koristi proizvode poljoprivrednog podrijetla, izvoz, uvoz i cijene poljoprivrednih proizvoda i dr.

Ponuda poljoprivrednih proizvoda iz domaće proizvodnje kontinuirano je tijekom posljednjih šest desetljeća, izuzimajući nekoliko godina, zaostajala (i zaostaje) za potražnjom tih proizvoda. Zbog toga je razmjerno visoki i rastući deficit u vanjskotrgovinskoj razmjeni poljoprivrednih proizvoda bio samo nužna posljedica spomenutog nesklada. Tako je deficit u 2005. dosegao rekordnu vrijednost 734 mln USD (uvoz- 1672 mln USD i izvoz- 938 mln USD).

Takvi odnosi ponude i potražnje te izvoza i uvoza primarno su rezultat dugogodišnje stagnacije poljoprivredne proizvodnje. Naime, fizički opseg poljoprivredne proizvodnje u trogodištu 2002./04. ostao je na približno istoj razini na kojoj je bio 1976./78. ili, preciznije, smanjio se za 2% tijekom četiri desetljeća. U istom se razdoblju broj stanovnika smanjio 2,7%, a pokrivenost uvoza izvozom smanjila se od 81.9 na 56,1 %. Može se dakle zaključiti da su prehrana pučanstva kao i industrija, koja kao repromaterijal koristi poljoprivredne proizvode, sve više uvozno ovisni.

Ekonomski cilj razvitka poljoprivrede može se definirati kao podmirivanje agregatne potražnje za poljoprivrednim proizvodima i to uz što niže ukupne (društvene) troškove. On se u nas, kao i u drugim zemljama u kojima ponuda iz domaće proizvodnje zaostaje za potražnjom, nastoji ostvariti dinamiziranjem rasta poljoprivredne proizvodnje.

Tako definirani cilj razvoja poljoprivrede ne samo što je komplementaran nego je i *conditio sine qua non* ostvarivanja ostalih uvelike deriviranih, djelomičnih ciljeva agrarne

politike kao što su promjene u strukturi proizvodnje, stabilnost ponude, jačanje konkurentnosti na domaćem i međunarodnom tržištu, zaštita dohotka poljoprivrednika i dr.

Postavlja se i pitanje identifikacije uzroka stagnacije poljoprivredne proizvodnje u nas minulih četrdesetak godina. To je, dakako, samo prvi, ali i neophodni korak poduzimanja učinkovitih mjera u cilju dinamiziranja proizvodnje i ponude poljoprivrednih proizvoda. Moglo bi ih se manje ili više identificirati ovisno o pristupu (ekonomskom, tehničko-tehnološkom i sl.) kao i o stupnju (dez)agregiranja pojedinih uzroka. U ovom je prilogu izdvojen jedan: **posjedovna struktura s naglaskom na njezine regionalne značajke**. Naime, nepodijeljeno je mišljenje stručne i najšire javnosti da su usitnjeni i isparcelirani posjedi kao i neuređeno poljoprivredno zemljište, jedan od ključnih razloga zaostajanja poljoprivrede. Jednako je tako neosporno da je regionalni aspekt razvoja poljoprivrede u agrarnoj politici u nas gotovo zanemaren i to, dakako, neopravdano s obzirom na velike različitosti uvjeta razvoja (prirodnih i drugih) poljoprivrede na njezinom ukupnom proizvodnom prostoru.

1. ZEMLJIŠNO VLASNIŠTVO

Zemljište je temeljni čimbenik proizvodnje i objekt rada u poljoprivredi. Ono je ne samo nuždan nego je i neumnoživ, nezamjenjiv, neuništiv i nepokretljiv faktor masovne poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivredne su površine objektivno ograničene i ne mogu se po volji povećavati. U najvećem broju zemalja ne postoje veće mogućnosti proširenja površina namijenjenih poljoprivredi. Nasuprot tomu, poljoprivredna se proizvodnja u najvećem broju, mahom razvijenih zemalja, već desetljećima ostvaruje na sve manjim površinama. Naime, izgradnjom cesta, željezničkih pruga, zračnih luka, akumulacijskih jezera, industrijskih pogona, novih i proširenjem postojećih osobito urbanih naselja, poljoprivredi se kontinuirano oduzima dio, nerijetko i najkvalitetnijeg zemljišta, stoga se, kao i zbog porasta pučanstva, stalno pogoršava odnos između broja stanovnika i poljoprivrednog zemljišta. Osim toga, poljoprivredno je zemljište nezamjenjivo, odnosno ne može se supstituirati nekim "novim" kao što se to može npr. otpisani stroj.

Poljoprivredno je zemljište neuništivo i to samo u materijalnom (supstancijalnom) smislu, ali ne i u proizvodnom. Brojni su primjeri upravo pljačkaškog iskorištavanja zemljišta iz davne prošlosti na području primjerice Perzije, Mezopotamije, Grčke, Španjolske i drugih zemalja i područja u svijetu (Mirković, M., 1940: 179.). Nisu, međutim, ni u novijoj povijesti, uključujući i suvremeno doba, rijetki primjeri i pojave da zbog djelovanja prirodnih sila i nedostatne skrbi prije svih države (jer je zemljište opće dobro), čak i veliki kompleksi donedavno produktivnog zemljišta postaju neupotrebljivi za ekonomski uspješnu proizvodnju.

Nepokretljivost je daljnja posebnost poljoprivrednog zemljišta koja ima višestruki utjecaj na poljoprivrednu proizvodnju. Na razini pojedinačnih, krupnih gospodarstava javljaju se problemi transporta, racionalne parcelacije zemljišta, izgradnje unutarnje mreže putova i sl. Zemljište se može iskorištavati, dakako, samo tamo gdje se nalazi, što znači u danim uvjetima među koje spadaju, naravno, i klimatski uvjeti. Ovi potonji, uz pedološke uvjete, presudno utječu na strukturu proizvodnje pa u poljoprivredama pojedinih zemalja, npr.

tropskog i subtropskog pojasa, dominira svega nekoliko kultura što stvara brojne teškoće u razvitku sveukupnog gospodarstva tih zemalja.

Duga povijest razvoja poljoprivrede može se reći da je primarno bila povijest rješavanja brojnih i raznovrsnih pitanja vezanih uz poljoprivredno zemljište. To su prije svega: zemljišno vlasništvo, kupoprodaja zemljišta i njegovo davanje u zakup, koncesiju i napolicu, agrarna reforma, distribucija zemljišta po vlasnicima, porezi na poljoprivredno zemljište, obrada zemljišta i način njegova iskorištavanja, zemljišni maksimum, međudnosi krupnih, srednjih i malih posjeda, komasacija i arondacija, melioracija zemljišta, regionalizacija poljoprivrednog prostora, agrarna gustoća stanovništva i agrarna prenaseljenost i sl.

Pravo vlasništva se najšire definira kao skup maksimalnih ovlasti koja pripadaju jednom subjektu u pogledu određene stvari. Među svim ovlastima osnovna su tri (uti, frui, abuti) i to stvarno pravo upotrebe, korištenja i raspolaganja sa stvari po uvjetima i u granicama što ih određuje pravni poredak određenog društva. Temeljni oblik vlasništva jest individualno privatno vlasništvo, a ako stvar pripada većem broju subjekata, pojavljuje se kao zajedničko (skupno) vlasništvo i suvlasništvo. Osim privatnog, postoji još i kolektivno, a u nas je donedavno postojalo i tzv. društveno vlasništvo (vlasništvo bez titulara).

Privatno vlasništvo postupno se stvaralo raspadom plemenskih zajednica i danas je najrašireniji oblik zemljišnog vlasništva. Ono je evoluiralo iz osobnog vlasništva nad stvarima koje su bile namijenjene osobnoj potrošnji i upotrebi, a očituje se kao pokretno privatno vlasništvo. Kada se radi o privatnom vlasništvu na poljoprivrednom zemljištu, ono se ostvaruje kao ekonomsko vlasništvo. Naime, u osnovi tog vlasništva formira se posebna vrsta dohotka- zemljišna renta koja predstavlja ekonomsku realizaciju monopola zemljovlasnika na određenoj zemljišnoj površini. U zajedničkom (skupnom) vlasništvu postoji vlasništvo više osoba na određenom nepodijeljenom zemljištu, pri čemu njihovi udjeli nisu unaprijed određeni, ali se mogu odrediti. Subjekti takvog vlasništva mogu zemljištem upravljati i raspolagati samo zajednički i sporazumno. Taj oblik zemljovlasništva postoji u nas u obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, ali koliko je zastupljen ostaje otvoreno pitanje jer o tome nema publiciranih službenih podataka. Radi se, naime, o gospodarstvima na kojima nije izvršena dioba nasljedstva. U ostalim obiteljskim gospodarstvima postoji vlasništvo samo jedne osobe, odnosno individualno privatno vlasništvo. Osim zajedničkog vlasništva postoji i suvlasništvo više osoba na istom zemljištu koje nije podijeljeno po fizičkim dijelovima nego po kvotama, tj. idealnim dijelovima.

Kolektivno je vlasništvo oblik vlasništva na poljoprivrednom zemljištu koje pripada određenom kolektivitetu, kao što su pleme, zadruga, općina, država ili neka druga organizacija ili zajednica. Ono ima sve bitne značajke vlasništva, ali nema određene individualne udjele. Kolektivno vlasništvo može biti, ali i ne mora, juridički organizirano kao pravo vlasništva za razliku od zajedničkog (skupnog) vlasništva. Ono se kao prvi oblik vlasništva na poljoprivrednom zemljištu pojavilo u prvobitnoj zajednici. Međutim pojavom države i klasa ono je ustupilo mjesto privatnom vlasništvu.

U robovlasničkom društvu dominiraju krupna robovlasnička gospodarstva (latifundije) uz koja postoje i gospodarstva slobodnih seljaka te zemljišta u javnom sektoru (ager publicus). Slično je i u feudalizmu u kojem koegzistira velik broj sitnih seljačkih posjeda čije je zemljište pripadalo feudalcima i razmjerno mali broj feudalnih veleposjeda. Osim toga, postojalo je podijeljeno i nepodijeljeno zajedničko zemljište (seoskih općina).

U kapitalističkoj poljoprivredi također dominira privatno zemljišno vlasništvo, neovisno o načinu upravljanja i organizaciji gospodarstva. Uz privatno postoje i različiti oblici kolektivnog vlasništva- države, javnih institucija, zadruga i sl. U zemljama koje su se nazivale (ili se nazivaju) socijalističkima, usporedo postoje državno, privatno i zadružno (kolektivno) vlasništvo na poljoprivrednom zemljištu. U nas je postojao i jedan specifičan oblik vlasništva, tzv. društveno vlasništvo na zemljištu koje je osamostaljenjem Hrvatske provedenom pretvorbom prešlo u državno vlasništvo.

1.1. Zemljišno vlasništvo u Republici Hrvatskoj

Zemljišna se politika može najkraće definirati kao dio agrarne politike koji se odnosi na poljoprivredno zemljište. Ona obuhvaća, među ostalim i vlasništvo na poljoprivrednom zemljištu i, povezano s tim posjedovnu strukturu u poljoprivredi.

Kako je rečeno, u nas postoji dualno vlasništvo na poljoprivrednom zemljištu. Službena godišnja statistika (SLJH) objavljuje podatke o poljoprivrednom zemljištu obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i pravnih osoba te dijelova pravnih osoba (poslovnih subjekata). Prema citiranom izvoru, poslovni subjekti koriste (2004.) 33% ukupnog poljoprivrednog zemljišta, 14,2% obradivih ili 14,0% obrađenih površina. Preostali dio svake pojedine kategorije zemljišta pripada, dakako, obiteljskim gospodarstvima. Popis poljoprivrede 2003. daje detaljniji uvid u strukturu «korištenog poljoprivrednog zemljišta» definirajući ga kao zemljište u vlasništvu plus uzeto u zakup minus dano u zakup. Poljoprivredno zemljište koje koriste poslovni subjekti, čini (2003.) 20,2% ukupnih poljoprivrednih površina ili 217,2 tisuća ha. Od tih površina svega 13,4% otpada na zemljište u vlasništvu, a preostalih 86,6% čini razlika između zemljišta uzetog i danog u zakup. Istodobno u vlasništvu obiteljskih gospodarstava nalazi se 83,7% ukupno korištenog zemljišta u tom sektoru poljoprivrede, a ostalih 16,3% otpada na razliku između površina uzetih i danih u zakup.

Može se dakle zaključiti da obiteljska gospodarstva pretežno koriste zemljište kojega su vlasnici, a poslovni subjekti zemljište u zakupu. Popis poljoprivrede 2003. pokazuje da se porastom veličine posjeda smanjuje udjel zemljišta uzetog u zakup i povećava zastupljenost površina danih u zakup. Te činjenice samo potvrđuju spoznaju da je veličina manjih gospodarstava, što znači najvećeg broja posjeda, nedostatna i da ona proširuju korištene površine uzimanjem zemljišta u zakup pretežno od krupnijih gospodarstava.

Obiteljska gospodarstva i poslovni subjekti imaju velike mogućnosti proširenja korištenog poljoprivrednog zemljišta i to primarno oraničnim površinama i vrtovima koji godinama ostaju neobrađeni. Naime, službena godišnja statistika prvi put za 2004. izdvaja iz oraničnih površina i vrtova, neobrađene oranice i vrtove koji se rasprostiru na 350 tisuća ha ili 24% ukupne površine oranica i vrtova. Neobrađenih oranica i vrtova ima u sektoru poslovnih subjekata 122 tisuće ha ili čak 42,5% oraničnih površina i vrtova, a na obiteljskim gospodarstvima 228 tisuća ha ili 19,4% oranica i vrtova. Radi se o respektabilnim površinama koje, doista, predstavljaju «mrtvi kapital» to više što oranice i vrtovi spadaju u red najintenzivnijeg načina iskorištavanja poljoprivrednog zemljišta.

Temeljem podataka u Popisu poljoprivrede 2003. može se zaključiti da se udjel neobrađenih površina u ukupnim oraničnim površinama održava na stabilnoj i visokoj razini (oko 27%) i to od manjih prema većim gospodarstvima. Međutim, već gospodarstva od 3

do 5 ha pokazuju blagi pad spomenutog udjela koji se zatim kontinuirano i ubrzano smanjuje tako da u gospodarstvima većim od 20 ha iznosi svega 3,6%. Očito je dakle da manja gospodarstva ne samo što raspolazu (po definiciji) manjim površinama nego i veći njihov dio ostaje neobrađen! Radi se ne samo o simptomima nego i čvrstom dokazu procesa postupnog propadanja sitnih posjeda, što, naravno, ne znači i njihova nestanka. Ona nesporno pripadaju kategoriji nekomercijalnih gospodarstava koja ostvaruju pravo na državnu potporu u sklopu modela potpore dohotku, a mogu i u okviru modela ruralnog razvoja, ali ne i putem poticanja proizvodnje i kapitalnih ulaganja. To je razumljivo i opravdano kada se zna da se radi mahom o tzv. staračkim kućanstvima.

2. VELIČINA POLJOPRIVREDNOG GOSPODARSTVA

Poljoprivredno gospodarstvo može se najkraće definirati kao temeljna, samostalna ekonomska organizacijska jedinica u poljoprivredi. To je skupni naziv za sve vrste proizvodnih subjekata u poljoprivredi, kakvi su seljački posjedi, obiteljska gospodarstva, farme, zadružna gospodarstva, poljoprivredna poduzeća i sl. Jedna od značajki poljoprivrednih gospodarstava koja se najčešće koristi i kao kriterij njihove sistematizacije (klasifikacije), jest veličina gospodarstva. Odmah se postavlja pitanje kako ili pomoću kakvih mjeritelja (kriterija) definirati veličinu gospodarstva. U načelu to mogu biti: *uvjeti proizvodnje* - zemljište, proizvodna sredstva i radna snaga ili pak *rezultati proizvodnje* - fizički volumen proizvodnje i vrijednost proizvodnje.

Veličina se gospodarstva najčešće izražava površinama zemljišta: ukupnim poljoprivrednim, obradivim, oraničnim i sl. površinama (Eastwood, R., af al. 2004, 3.). Radi se dakle o jednom, što znači i jednostranom kriteriju. Jednake površine, naime, mogu imati (i imaju) čak i veoma različit proizvodni potencijal (kapacitet), ovisno o plodnosti tla, klimatskim uvjetima, reljefu, načinu iskorištavanja zemljišta i dr. Ali osim toga, spomenuti se pokazatelj najčešće koristi jer je jednostavan i službena ga statistika registrira u svakom popisu poljoprivrede koji se periodično provodi.

Raspoloživa proizvodna sredstva (fiksni fondovi) mogu također poslužiti kao pokazatelji veličine gospodarstva. Međutim, taj mjeritelj jednostavno nije raspoloživ za daleko najveći broj gospodarstava i to ne, dakako, samo u nas. Broj aktivnih poljoprivrednika (ukupno i po pojedinim kategorijama gospodarstva) raspoloživ je samo za popisne godine, što znači samo za svaku desetu godinu. Osim toga, budući da postoji razmjerno visok stupanj zamjenjivosti rada i kapitala, broj radnika ništa ne govori o organskom sastavu sredstava pa zbog toga ni o proizvodnom kapacitetu gospodarstva.

Fizički opseg proizvodnje može biti kvalitetan mjeritelj veličine gospodarstava koja proizvode jedan proizvod, dakle visoko specijaliziranih proizvođača. Problem se, međutim, javlja već na prvom koraku proširenja liste proizvoda čak i proizvoda iste skupine. Istina, količine različitih proizvoda mogu se izraziti npr. žitnim i škrobnim jedinicama, ali to bi ipak bio samo manji dio proizvodnje. Napokon, pomoću stalnih cijena (cijena u jednoj godini) može se izraziti i statistički pratiti kretanje fizičkog opsega proizvodnje svih poljoprivrednih proizvoda tijekom vremena. Korištenjem tekućih (umjesto stalnih) cijena dobiva se vrijednost proizvodnje u tekućim cijenama koja se mijenja iz godine u godinu i zbog promijene cijena. Uz to službena statistika procjenjuje i publicira za svaku godinu

vrijednost bruto domaćeg proizvoda (BDP) sveukupne poljoprivrede bez njegove raščlambe po njezinim pojedinim sektorima.

Uza sve manjkavosti površina zemljišta zbog toga ostaje kao najčešće korišten pokazatelj veličine svih poljoprivrednih gospodarstava. Iako su se pitanjem veličine posjeda bavili još antički pisci, fiziokrati, socijalisti utopisti i dr., ono je postalo predmet temeljitijih istraživanja tek u epohi bržeg prodora kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredu.

Prilog takvim istraživanjima među prvima je dao J.H. Thünen (1783.-1850.) koji je kao osnovni kriterij određivanja (optimalne) veličine gospodarstva postavio zemljišnu rentu koja primarno ovisi o troškovima transporta. A. Young (1741.-1820.) kojeg se obično atribuirao kao utemeljitelja agrarne ekonomije, pisao je 1792. godine: «Oduzmite poljoprivredi sva iskustva, koja su učinila da ona procvjeta i dobit ćete malo gospodarstvo.» (citirano prema Mirković, M., 1940:156.). Klasična je politička ekonomija (građanska i marksistička) u analizi razvoja kapitalizma u poljoprivredi također isticala prednost krupnih gospodarstava nad sitnim seljačkim posjedima koja su sve više osiromašivala i bila osuđena na propast. Ovdje valja spomenuti i K. Büchara (1847.-1930.) koji je svojim učenjem o zakonu proizvodnje u masi argumentirano pokazao (i dokazao) da se rastom proizvodnje smanjuje dio ukupnih jediničnih troškova-fiksni troškovi- pa zbog toga i ukupni troškovi po jedinici proizvoda. To je, naravno, opće pravilo koje vrijedi i za poljoprivrednu proizvodnju.

Potkraj 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća postojala je čitava plejada autora koji su zastupali, kao što to obično biva, posve protivna stajališta, negirajući djelovanje zakona koncentracije i centralizacije u poljoprivredi, te više ističući, a manje dokazujući, prednosti sitnog i srednjeg seljačkog posjeda. Najistaknutiji među tim autorima bili su E.B. Bernstein (1850.- 1932.), S.N. Bulgakov (1871.-1944.), E. David (1863.-1930.), P.P. Maslov (1867.-1946.), A. Čajanov (1866.-1939.) i brojni drugi. (Više o tome - Stipetić, V., 1987:37.-83.)

Oni svoja stajališta argumentiraju i analizom promjene posjedovne strukture u poljoprivredama pojedinih europskih zemalja, ali u kraćim razdobljima i nerijetko u vrijeme krize u poljoprivredi. Kao prednost sitnog posjeda obično se označivala proizvodnja koja je radom intenzivna- povrtlarstvo, cvjećarstvo, vinogradarstvo, maslinarstvo, zatim poljoprivreda u planinskim područjima gdje je ograničena uporaba mehanizacije. Uz to na malim se posjedima poslovi obavljaju brižljivije (što je osobito važno u uzgoju stoke); rade svi članovi obitelji među kojima i oni koji se ne bi mogli zaposliti izvan gospodarstva; mali su posjedi otporniji na privredne poremećaje; fleksibilniji su i prilagodljiviji i sl. (Cahill, C.,2004:1).

Od domaćih autora ovdje valja spomenuti M. Mirkovića koji je ispisao stotine stranica na kojima je predstavio rezultate svojih istraživanja sela i seljaštva, svih važnijih aspekata njegova života i rada. Seljački posjed u jedinstvu s kućanstvom nije samo proizvodna i potrošačka jedinica nego okvir i mjesto življenja sa svim njegovim sadržajima. Tako je, istražujući što sve «jača seljakovu otpornu snagu», pisao daleke 1937. «...prastara, duboka i jaka ljubav prema zemlji, prema kraju, zaljubljenost u njegove šume, livade, doline, doce, vinograde i voćnjake, sjećanje djetinjstva, osjećanje da radi na istoj grudi zemlje kao i mnoga njegova koljena prije njega, ljubav prema grobovima i djedovskim uspomenama...» i dalje nastavlja: «Za život je potrebno tako malo i nitko ne zna kao seljak s koliko malo se može živjeti.» (Mirković, M., 2005:71.). Eto kako Mirković objašnjava «tajnu» odnosno «misterij» seljačkog posjeda koji «prkosi» ekonomskim zakonima, ali ipak decidirano kaže:

«Seljački posjed je nesposoban za konkurenciju s neseljačkim posjedom ako su isti uvjeti rada i isti uvjeti nagrade za rad.» (podertao M. Mirković)

Prednosti krupnih gospodarstava mogu se sažeti u nekoliko točaka: veća produktivnost radne snage i proizvodnih sredstava; racionalnije i potpunije korištenje materijalnih sredstava i radne snage; veća kakvoća pojedinih tehničkih zahvata koji se rabe u uzgoju biljaka i životinja; veće mogućnosti primjene rezultata znanstveno- tehničkog napretka; u pravilu veća proizvodnja po jedinici kapaciteta; niži jedinični troškovi proizvodnje; veći stupanj specijalizacije i podjele rada; povoljniji položaj na tržištu finalnih proizvoda i inputa poljoprivredne proizvodnje kao i na financijskom tržištu; profitabilnija proizvodnja. Prednosti velikog gospodarstva istodobno su i nedostaci maloga gospodarstva. Treba, međutim, imati u vidu činjenicu da prednosti kao i nedostaci nisu apsolutni.

Postoje, dakako, granice širenja (povećanjem površina) gospodarstava, bilo da se ono ostvaruje privođenjem kulturi novih površina (hidro i agromelioracijama) ili pak zemljištem postojećih gospodarstava. Osim toga, proširenje gospodarstava limitiraju i nedostaci velikih gospodarstava odnosno ekonomska, organizacijska, tržišna i sl. ograničenja. Ona su povezana s transportnim troškovima, organizacijom proizvodnje, tržišnim ograničenjima i poremećajima, upravljanjem i nadzorom poslovnih aktivnosti, nedovoljnom fleksibilnošću i sl.

Može se stoga zaključiti da postoji i optimalna veličina poljoprivrednog gospodarstva. Ona ovisi o čitavom nizu čimbenika, primjerice: proizvodnom programu gospodarstva (proizvodi li ono pšenicu, povrće ili se bavi uzgojem ovaca i sl.), prirodnim uvjetima proizvodnje (tlo, klima i reljef), zatim ekonomskim, proizvodnim, tehničkim, tržišnim i drugim zadatostima u danom vremenu. To znači, među ostalim, da se one tijekom vremena mijenjaju i to u smjeru povećanja. Ili, drugim riječima, donja granica tehnološkog i ekonomskog optimuma pomiče se na više. Ekonomski optimalna veličina gospodarstva (u tržišnim uvjetima privređivanja) može se definirati kao ona veličina koja osigurava najpovoljniji odnos između ukupnog profita i jediničnih troškova proizvodnje (materijalnih troškova, amortizacije, plaća) i ulaganja (u osnovna i obrtna sredstva). To je jedno od najstroženijih, a za agrarnu politiku iznimno važnih sadržaja agrarno-ekonomskih istraživanja, to više što su pojedini parametri, ponajprije ekonomski i tržišni, podložni nerijetko čestim i teško predvidivim promjenama.

3. POSJEDOVNA STRUKTURA 1895.-2003.

Posjedovna struktura u poljoprivredi na današnjem području Republike Hrvatske rezultat je, dakako, dugog povijesnog razvoja poljoprivrede integrirane u razvoj ukupnog gospodarstva i svekolikog razvitka društva na ovim prostorima. Tako su u doba feudalizma, a u okviru srednjoeuropskog feudalnog poretka, nastajala srednja i krupna gospodarstva na području Slavonije i sitni posjedi na preostalim, najvećim dijelovima zemlje.

Prvi cjelovitiji i pouzdaniji popis poljoprivrednih gospodarstava načinjen je u nas za 1895. godinu i to za tadašnje područje Hrvatske i Slavonije. Popis je proveden na gotovo istovjetan način na koji je obavljen i u Ugarskoj (Zoričić, M., 1912: 23.). Dominantna značajka posjedovne strukture bila je veoma izražena polarizacija gospodarstava: na jednoj strani veliki broj sitnih posjeda, a na drugom polu mali broj krupnih gospodarstava. Popis

poljoprivrednih posjeda za područje Dalmacije proveden je 1902. godine koji također pokazuje veliku polarizaciju posjeda. Između dva svjetska rata obavljen je samo jedan popis poljoprivrede, i to 1931. (JLZ «Miroslav Krleža», 1988: 232.). Osnovni rezultati tog popisa mogu se sažeti u tri konstatacije: porast broja gospodarstava u minula tri desetljeća; osrednjačenje posjeda; smanjenje prosječne veličine posjeda od 6.6 na 6.2 ha poljoprivrednih površina.

Nakon Drugoga svjetskog rata proveden je veći broj popisa poljoprivrednih gospodarstava, i to bilo u okviru popisa poljoprivrede (cjelovitih i metodom uzorka) ili pak u sklopu popisa stanovništva: 1953., 1960., 1969., 1971., 1981., 1991. i 2003. godine.

Rezultati popisa poljoprivrednih gospodarstava u privatnom vlasništvu od Drugoga svjetskog rata do osamostaljenja Republike Hrvatske (1953.- 1991.) upućuju na nekoliko zaključaka. Prvo, broj posjeda se smanjio, od 596.9 na 534.3 tisuće ili za 10.5%. Drugo, postoji neprekinuti uzlazni trend apsolutnog i relativnog porasta broja posjeda manjih od 2 ha. Treće, smanjio se broj i udjel srednjih (2-10 ha) i krupnijih (većih od 10 ha) posjeda u ukupnom broju gospodarstava. Četvrto, prosječna veličina posjeda smanjila se s 3.9 na 2.7 ha.

Posljednji popis poljoprivrede u nas obavljen je 2003. (1. lipnja) i to po prvi put po metodologiji koja se primjenjuje u EU, stoga su njegovi rezultati usporedivi s podacima svih zemalja članica EU. Popis je obuhvatio poljoprivredna kućanstva i poslovne subjekte (i dijelove poslovnih subjekata) koji se bave poljoprivredom. Distribuciju poljoprivrednih kućanstava prema raspoloživom odnosno korištenom poljoprivrednom zemljištu pokazuje sljedeći tabelarni pregled.

Tablica 1. Distribucija poljoprivrednih kućanstava prema korištenom poljoprivrednom zemljištu, 2003. godine

Kućanstva (ha)	Kućanstva		Površina	
	broj	u %	ha	u %
Manje od 1	227.434	50,6	50.759	5,9
1.01 - 3.00	112.062	25,0	132.432	15,4
3.01 - 5.00	45.732	10,2	123.136	14,3
5.01 - 10.00	42.426	9,5	213.347	24,8
10.01 - 20.00	15.628	3,5	162.627	18,9
više od 20.00	5.250	1,2	177.894	20,7
Ukupno	448.532	100,0	860.195	100,0

Izvor: DZSRH: Priopćenje br. 1.1.2.(2004.), Popis poljoprivrede 2003., str. 2.

Rezultati popisa poljoprivrede 2003. godine pokazuju da su se u posljednjih petnaest godina zbile prilično krupne promjene u posjedovnoj strukturi. To se podjednako odnosi na bilo koji od nekoliko temeljnih parametara koji određuju posjedovnu strukturu.

1. Broj poljoprivrednih kućanstava u 2003. u odnosu na 1991. godinu smanjio se za gotovo 86 tisuća ili za 16%, unatoč tome što je u 2003. korištena ekstenzivnija definicija poljoprivrednih kućanstava: osim vlastitog, obuhvaćala je i zemljište koje se koristilo samo na temelju ugovornih odnosa ili pak ostalih prava. To je razlog zbog čega se pad broja poljoprivrednih kućanstava može primarno objasniti činjenicom što je razmjerno veliki broj dotadašnjih gospodarstava prestao koristiti vlastito zemljište i to uglavnom tijekom 1995., tj. okončanjem vojno-redarstvenih akcija "Bljesak", te osobito "Oluje".
2. Poljoprivredna kućanstva su 2003. godine iskorištavala 860.2 tisuće ha poljoprivrednih površina, što znači da su se u odnosu na 1991. smanjile za 40%. Još više iznenađuje podatak da spomenute površine iznose, prema službenoj statistici – SLJH – 2003., svega 41% poljoprivrednih površina koje su bile u vlasništvu obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava! Statistički manjak 1236 tisuća ha može se objasniti različitim metodama prikupljanja podataka. Naime, podatci o poljoprivrednom zemljištu kućanstava u Popisu poljoprivrede 2003. dobiveni su «metodom intervju», a godišnji statistički podatci DZS-a temelje se na katastarskim kartama koje su temeljitije revidirane na početku 20. stoljeća. Čini se da je u nas potrebno izvršiti svojevrsnu inventarizaciju poljoprivrednog zemljišta (o tome Grahovac, P., 2005: 133.- 153.).
3. U razdoblju između posljednja dva popisa poljoprivrednih kućanstava (1991. i 2003.) odvijao se proces njihove veoma izražene polarizacije. Na jednom su polu kućanstva do 1 ha čiji se broj povećao u apsolutnom i relativnom izrazu tako da ona čine (2003.) nešto više od jedne polovine (50.6%) ukupnog broja poljoprivrednih kućanstava, raspoložujući sa svega 5.9% poljoprivrednog zemljišta. Na drugom se polu nalaze gospodarstva veća od 10 ha, sudjelujući u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava na svega 4.7%, ali koja koriste čak 39.6% poljoprivrednog zemljišta ili za 8.4 puta više nego što sudjeluju u broju kućanstava.

Mali su posjedi uvijek povezani s njihovom velikom isparceliranošću. Nema, dakako, potrebe dokazivati kako veliki broj malih parcela otežava primjenu suvremenih proizvodnih sredstava i proizvodnju čini visokotroškovnom sa svim posljedicama koje iz toga nastaju.

Prema *Popisu poljoprivrede 2003.*, na svim poljoprivrednim kućanstvima (448.5 tisuća) bilo je 1 918 358 parcela korištenog poljoprivrednog zemljišta, što znači da se zemljište svakog gospodarstva sastoji u prosjeku od 4.3 parcele. Istodobno, polazeći od korištenih poljoprivrednih površina (860.2 tisuća ha), znači da je svaka parcela u prosjeku veličine 0.44 ha. Broj parcela povećava se od manjih prema većim poljoprivrednim kućanstvima. Tako se, primjerice, korišteno poljoprivredno zemljište gospodarstava do 1 ha sastoji, u prosjeku, od 2.3, a gospodarstva veća od 20 ha od 14.4 parcele. Jednako se tako povećanjem veličine posjeda povećava i prosječna veličina parcele: od 0.09 (gospodarstva do 1 ha) do 2.35 ha (gospodarstva veća od 20 ha).

Napokon, razmjerno malo smanjenje broja poljoprivrednih kućanstava, uz rapidni pad poljoprivrednih površina koje koriste, smanjila se i prosječna veličina tih posjeda koja danas (2003.) iznosi svega 1.9 ha korištenog poljoprivrednog zemljišta. Uključujući u izračun i poslovne subjekte, dobiva se prosječna veličina poljoprivrednog posjeda korište-

nih poljoprivrednih površina u nas 2.4 ha prema Popisu poljoprivrede 2003. Polazeći, pak, od redovite godišnje statistike (SLJH) o poljoprivrednim površinama, prosječna je veličina: obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava 4.7 ha poljoprivrednih ili 3.6 ha obradivih površina te svih gospodarskih subjekata u poljoprivredi 7.0 ha poljoprivrednih i 4.4 ha obradivih površina.

Valja naposljetku ocijeniti dugoročne tendencije u mijenjanju posjedovne strukture u nas, kao i postojeće stanje distribucije poljoprivrednih gospodarstava s obzirom na njihovu veličinu. Uobičajeni kriterij za spomenute (i slične) ocjene jesu odgovarajući trendovi i aktualna agrarna struktura u poljoprivredama drugih, usporedivih zemalja. Pritom treba imati u vidu veoma ograničenu vrijednost tog kriterija i to zbog različitih povijesnih, prirodnih, gospodarskih i društvenih uvjeta razvoja poljoprivrede u svakoj pojedinoj zemlji.

Upravo zbog tih različitosti (specifičnosti) nije moguće definirati jedno opće pravilo koje bi vrijedilo uvijek i za sve zemlje. Tako npr. zakonomjernost da «...se prosječna veličina posjeda povećava s gospodarskim razvojem, osobito u dvadesetom stoljeću» (Eastwood, et al, 2004:2.) ima brojne iznimke ne samo na razini pojedinih zemalja nego i kontinenata.

Tako se prosječna veličina posjeda smanjila u J. Americi (1930.-1990.), Aziji (1950.-1990.) i Africi (1970.-1990.), a povećala u S. Americi (1930.-1990.) i Europi (1950.-1990.). Ili: u Kini se prosječna veličina posjeda u razdoblju 1980.-1999. smanjila od 0.6 na 0.4 ha (ili 33%) iako je imala stopu rasta BDP-a oko 10% godišnje! Takav je trend (u istom razdoblju) također i u mnogim drugim zemljama poput Indije, Pakistana, Brazila, Konga DR, Etiopije, Filipina itd. (Braun, J., 2005: 27.). Nasuprot tome prosječna veličina posjeda u razvijenim zemljama raste posljednjih desetljeća i godina povećavši se (2000.) u SAD-u na 178.4 ili u EU-15 na 18.7 ha. U zemljama EU-15 prosječna veličina posjeda (u ha) se kreće (2000.): od 4.4 u Grčkoj, 6.1 u Italiji pa do 42.0 u Francuskoj, 45.3 u Luksemburgu i 67.7 u V. Britaniji.

Može se dakle zaključiti da se radi o divergentnim trendovima: u zemljama s visokim dohotkom smanjuje se broj posjeda i povećava njihova prosječna veličina, a u zemljama s niskim dohotkom povećava se broj posjeda i smanjuje njihova prosječna veličina. Objašnjenje tih empirijskih, dakle neospornih činjenica, valja tražiti prvenstveno u djelovanju, grubo uzevši, dvaju čimbenika. U prvom slučaju (razvijene zemlje) radi se o svjesnom odabiru, a u drugom (nerazvijene zemlje) o nametnutom «izboru».

Naime, agrarna politika u razvijenim zemljama pruža raznovrsne, nerijetko i izdašne, potpore procesu okrupnjavanja posjeda koji bi se autonomno odvijao djelovanjem ekonomije razmjera. U nerazvijenim zemljama postoji visok stupanj agrarne prenapučenosti, odnosno veliki pritisak na poljoprivredno zemljište (usporediti Eastwood, R., et al., 2004: 14.). U Kini je npr. još uvijek (2001.) vrlo visok udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, 67.0%, a broj poljoprivrednika se sporo smanjuje. Ili: u Indiji (drugo najmnogoljudnijoj zemlji) broj poljoprivrednog pučanstva još uvijek se povećava (FAO, 2004:19.-32.).

Može se zaključiti kako prikazani i veoma sažeti usporedni pregled ne daje osnove za promjenu ocjene da je usitnjenost posjeda dominantna značajka posjedovne strukture u našoj poljoprivredi. Nije, dakako, nikakva utjeha što je prosječna veličina posjeda 1.6 ha u Aziji ili jednako toliko i u Africi (Braun, J., 2004:21.).

4. ZEMLJIŠNA POLITIKA

Europska se poljoprivreda temelji na obiteljskim gospodarstvima. U njihovu se vlasništvu nalazi i najveći broj poljoprivrednog zemljišta, u zemljama EU-15 npr. 59% (1997.). Taj je postotak, međutim, rezultanta velikih razlika koje postoje među pojedinim zemljama: od 35% u Francuskoj ili 37% u Njemačkoj pa do 78% u Italiji ili 87% u Irskoj (Cahill, C., 2004:13.). Najdinamičnije promjene u agrarnoj strukturi spomenutih zemalja zbivale su se u posljednja tri desetljeća prošlog stoljeća. Udjel poljoprivrednog zemljišta obiteljskih gospodarstava u ukupnim poljoprivrednim površinama kretao se (potkraj prošlog stoljeća) u tzv. tranzicijskom zemljama od 13 i 26% u Slovačkoj i Češkoj do 94, 95 i 100% u Sloveniji, Latviji i Albaniji. Ostali dio zemljišta nalazio se u korporativnim (zadružnim) gospodarstvima (FAO, 2003:153.).

Proces okrupnjavanja poljoprivrednih gospodarstava koncentracijom zemljišta, odnosno širenja postojećih posjeda, može se, uglavnom, ostvarivati samo «zahvaćanjem» zemljišta drugih gospodarstava, i to kupnjom, koncesijom i zakupom zemljišta. Tom procesu upravo pogoduju velike površine oranica i vrtova koje se već desetak godina ne obrađuju, a nerijetko su od vlasnika zapuštene pa i napuštene. No o tome je već bilo riječi. Privođenje kulturi jednog dijela takvog zemljišta zahtijevat će i znatna ulaganja u uređenje tih površina. Drugu povoljnu okolnost u procesu okrupnjavanja gospodarstava čini razmjerno veliki broj takozvanih staračkih kućanstava, osobito onih koja nemaju muškog nasljednika koji se bavi poljoprivredom. U istom smjeru djeluje i postojanje relativno velikog broja mješovitih gospodarstava, odnosno posjeda koja imaju jednog ili više članova kućanstva stalno zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Uloga je države u procesu okrupnjavanja obiteljskih gospodarstava nezaobilazna: od inicijative i koordinacije pa do financijske i druge potpore. Istina, koncentracija i centralizacija zemljišta i proizvodnje u poljoprivredi kao zakoniti proces u razvitku poljoprivrede, odvijao bi se spontano u dugom roku (djelovanjem ekonomskih zakonitosti) i bez vanjskih (egzogenih) poticaja, primarno državnog intervencionizma. Međutim, i naše iskustvo od kraja 19. stoljeća na ovamo pokazuje da taj spontani (bez vanjskog utjecaja) proces nije bio učinkovit. Istodobno je, kao što je rečeno, nepodijeljeno mišljenje struke pa i najšire javnosti da sitni i isparcelirani posjedi čine jednu od ključnih, ako ne i najvažniju prepreku razvoja poljoprivrede.

U Ustavu Republike Hrvatske (članak 52.) izrijekom se navodi da zemljište ima «osobitu zaštitu» Republike. Ta je zaštita u nas, kao i u svim modernim zemljama, i institucionalno normirana u odgovarajućem zakonu. U Zakonu o poljoprivrednom zemljištu (NN 66/01, 87/02, 48/05- pročišćeni tekst) uređuje se zaštita i korištenje poljoprivrednog zemljišta, njegova prenamjena, raspolaganje poljoprivrednim zemljištem u vlasništvu države i dr. Zanimljivo je citirati članak 10a: « Obradivo poljoprivredno zemljište u privatnom vlasništvu i vlasništvu Republike Hrvatske koje nije obrađeno u prethodnom vegetativnom periodu može se dati u zakup fizičkoj ili pravnoj osobi najduže na rok od tri godine, uz naknadu zakupnine vlasniku zemljišta.» Odluku o tome donosi općinsko odnosno gradsko vijeće.

Ne ulazeći u pravne aspekte citirane odredbe, valja samo kazati kako se njome po prvi put u nas daje pravo lokalnoj vlasti da može dati u zakup zemljište u privatnom vlasništvu drugoj fizičkoj ili pravnoj osobi. Ono što je pri tome važno, jest da bi primjena spomenute odredbe doprinijela većem korištenju obradiva zemljišta te okrupnjavanju zemljišnih posjeda.

Država može poljoprivredno zemljište čiji je vlasnik prodati, dati u zakup i koncesiju.

Pravo prvenstva kupnje imaju obiteljska poljoprivredna gospodarstva upisana u registar obveznika poreza na dohodak kojima je poljoprivreda osnovna djelatnost i poljoprivredni obrt, zatim ostala obiteljska poljoprivredna gospodarstva, pravne osobe registrirane za bavljenje poljoprivredom i na kraju «ostale fizičke i pravne osobe koje nisu upisane u upisnik poljoprivrednih gospodarstava, **a namjeravaju se baviti poljoprivrednom proizvodnjom**» (članak 26. cit. Zakona, podcrtao P.G.). Znači, jedan veoma široki krug potencijalnih kupaca, uključujući i nove poljoprivredne poduzetnike.

Poljoprivredno zemljište u vlasništvu države može se dati u zakup fizičkoj i pravnoj osobi koja se bavi poljoprivredom. Zemljište se daje u zakup na rok 25 godina za sadnju voćnjaka, vinograda i lavande, 50 godina za sadnju maslinika, a za ostale vrste nasada do 10 godina. Prvenstveno pravo zakupa imaju fizičke i pravne osobe po istom redoslijedu kao i za prodaju zemljišta.

Nadalje, država može zemljište u svom vlasništvu dati u koncesiju fizičkoj i pravnoj osobi u svrhu biljne i stočne proizvodnje na rok od 10 do 30 godina, za dugogodišnje nasade i ribnjicarstvo na vrijeme od 20 do 40 godina. Prvenstveno pravo na koncesiju imaju pravne osobe koje imaju sklopljen ugovor o korištenju poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu države, pravne osobe registrirane za bavljenje poljoprivredom, razvojačeni hrvatski branitelji i obiteljska poljoprivredna gospodarstva.

Konačno, u skladu sa Strategijom gospodarenja poljoprivrednim zemljištem u vlasništvu države (koju donosi Vlada R. Hrvatske), jedinice lokalne samouprave dužne su donijeti programe raspolaganja tim zemljištem na svom području. Proces privatizacije trebao bi biti okončan do 1. siječnja 2008. On se, međutim, sporo odvija, bilo zbog toga što pojedine lokalne jedinice kasne u raspisivanju natječaja ili zbog kašnjenja suglasnosti ovlaštenih državnih tijela.

U citiranom Zakonu postoji i jedna iznimno važna odredba: «Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo ne može se nasljeđivanjem dijeliti.» Radi se, naime, o već spomenutom institutu jednog nasljednika koji očito predstavlja branu daljnjem usitnjavanju i parcelizaciji obiteljskih gospodarstava. U prošlosti su se naime sitni seljački posjedi najčešće dijelili upravo nasljeđivanjem (posjeda) od dva i više nasljednika koja su bila, u pravilu, muška djeca.

Okrupnjavanje poljoprivrednih gospodarstava ne provodi se, dakako, samo kupovinom, koncesijom i zakupom zemljišta u vlasništvu države nego još u većoj mjeri, može se kazati, međuseljačkom kupoprodajom zemljišta koja obuhvaća prodaju (i kupovinu) zemljišta kao i njegovo davanje (i uzimanje) u zakup. Kupoprodaja i zakup ne uređuju se citirani Zakonom nego drugim, općim pravnim aktima. Pri tomu valja imati u vidu spomenute činjenice da se četiri petine korištenog poljoprivrednog zemljišta nalazi u obiteljskim

poljoprivrednim gospodarstvima. Ta prodaja i kupovina znači, dakako, samo redistribuciju zemljišnog vlasništva u okviru obiteljskih gospodarstava koja može rezultirati bilo u polarizaciji posjeda (slabljenju sitnih i jačanju krupnih ili obratno) ili u njihovu osrednjačenju. Vodeći računa o svim (relevantnim) značajkama obiteljskih gospodarstava (tzv. staračkim kućanstvima, feminizaciji radne snage i sl.) kao i mjerama agrarne politike (državnoj potpori i dr.) realno je očekivati da će zemljište uglavnom kupovati krupniji i srednji posjedi, odnosno komercijalna gospodarstva.

Taj će proces poglavito ovisiti o profitabilnosti ulaganja u poljoprivredu ili, preciznije, o tome kada ulaganja u poljoprivredu budu donosila podjednaku dobit (profit) kao i ulaganja u bilo koju drugu gospodarsku aktivnost. Osim toga, aktiviranje potencijalnih sredstava za poljoprivredu uvelike će ovisiti o motiviranosti, sposobnosti i organiziranosti financijskih institucija da budu partneri poslovnih subjekata u poljoprivredi. Agrarne banke, primjerice, još nema iako je njezino osnivanje planirano u mnogim dokumentima o razvoju poljoprivrede, i to još od početka devedesetih godina. Uz to nije razvijen ni štedno – kreditni sustav na lokalnoj razini koji je, između dva svjetska rata, npr., bio veoma važan čimbenik financijske potpore razvoju seljačkih posjeda.

S druge strane, u poljoprivredi trebaju postojati odgovarajući partneri financijskih institucija, i to takvi koji su ekonomski sposobni preuzeti i profitabilno uložiti raspoloživa sredstva, a to mogu biti samo krupniji robni proizvođači. Osim toga, nedovoljna je povezanost poljoprivrednih gospodarstava s prerađivačkom industrijom, kao što je zanemareno i korištenje inozemnih sredstava iz pojedinih fondova (primjerice pretpristupnih EU) za financijsku potporu razvoju poljoprivrede. Pretpostavke su za to kvalitetni programi i bolja organiziranost poljoprivrednih gospodarstava. Napokon, valja reći da ulaganja u poljoprivredu treba što više integrirati u cjelovit sustav financiranja i razvoja sela i poljoprivrede. Takav pristup integralnom razvoju ima osobitu potporu EU.

U razvijenim zemljama Europe već je šezdesetih godina prošlog stoljeća započela prevladavati koncepcija integralnog razvoja poljoprivrede i ostalih gospodarskih i infrastrukturnih djelatnosti na ukupnom ruralnom prostoru. Ta je koncepcija postala dominantna, osobito u EU. Naime, «Snažjenje politike ruralnog razvoja EU postalo je opći, sveobuhvatni cilj EU.» (Europska komisija, 2003:3.). Politika ruralnog razvoja EU nudi «meni» koji se sastoji od 22 glavne mjere, među kojima se nalazi i cjelovit sustav stimuliranja prijevremenog umirovljenja poljoprivrednika. Taj model ima ne samo naglašenu socijalnu dimenziju – zbrinjavanje poljoprivrednika starije životne dobi - nego je istodobno i u funkciji integriranja zemljišta - većeg broja malih posjeda u krupnije proizvodne cjeline. S obzirom na veliku zastupljenost tzv. staračkih kućanstava u strukturi poljoprivrednih gospodarstava kod nas, primjena spomenutog modela mogla bi doprinijeti okrupnjavanju poljoprivrednih gospodarstava.

Porezna je politika također jedno od sredstava (fiskalne) politike pomoću čega se utječe na raspolaganje i korištenje poljoprivrednog zemljišta. Tradicionalni i izvorni porez što su ga poljoprivrednici kao i ostali vlasnici zemljišta plaćali na katastarski prihod koji je definiran kao osnovica za utvrđivanje dohotka od poljoprivrede, ukinut je 1997. godine. Ne ulazeći u sve aspekte te mjere, valja reći da nije djelovala u smjeru unapređenja posjedovne strukture. Naime, porez na zemljište nije više mogao biti poticaj za prodaju zemljišta pa i u slučaju da se ne obrađuje ili zemljište nije više «smetalno» njihovim vlasnicima. Počelo je,

međutim, smetati ako se ne obrađuje uvođenjem poreza na neobrađeno obradivo poljoprivredno zemljište (NN 59/2001.). Taj bi porez (ako se plaća) trebao doprinijeti oživljavanju tržišta poljoprivrednim zemljištem što bi poticajno djelovalo na okrupnjavanje poljoprivrednih gospodarstava.

Nadalje, potrebno je poduzimati čitav niz mjera i aktivnosti koje se sažeto mogu definirati kao konsolidacija i uređenje poljoprivrednog zemljišta. Tako je prvo potrebno srediti zemljišne knjige i uskladiti ih s katastarskim podacima jer u tim evidencijama još uvijek ima dosta manjkavosti. Zatim, velika usitnjenost i isparceliranost posjeda zahtijeva provođenje komasacija u svrhu zaokruživanja rascjepkanih gospodarstava u veće zemljišne komplekse svrstavanjem i smanjivanjem broja parcela. Osim već ustrojenog Upisnika poljoprivrednih gospodarstava (UPG), valjalo bi ustrojiti i odvojene registre, npr. poljoprivrednih (full-time) i djelomično poljoprivrednih (part-time).

Proizvodnja ni na krupnim gospodarstvima uz suvremenu tehniku i tehnologiju ne može dati pune proizvodne i ekonomske rezultate ako se obavlja na zemljištu koje nije zadovoljavajuće uređeno. Među najvažnije mjere i zahvate uređenja zemljišta spadaju agromelioracija, hidromelioracije, spomenuta komasacija, izgradnja poljskih putova, privođenje kulturi zapuštenih i zamočvarenih zemljišta.

Prostorni razmještaj poljoprivredne proizvodnje predstavlja funkciju većeg broja čimbenika koji se mogu klasificirati u dvije skupine: prirodne i društveno-ekonomske čimbenike. *Prirodni uvjeti* obuhvaćaju tlo- fizičke, kemijske i biološke značajke tla, njegovu plodnost i tipove, klimu-količinu i raspored oborina, toplotu, svjetlost, kretanje zračnih masa i reljef (konfiguraciju zemljišta). *Društveno-ekonomske uvjete* čine: troškovi proizvodnje, cijene proizvoda, prirodi, razvijenost tržišta, radna snaga, proizvodna sredstva, posjedovna struktura, prometna i ostala infrastruktura.

Prirodni uvjeti imaju značajke egzogenog čimbenika poljoprivredne proizvodnje na koje poljoprivrednici mogu samo ograničeno utjecati i to, dakako, uz odgovarajuće troškove. Granicu tog utjecaja čini odnos između procijenjenih troškova i očekivanih rezultata. Društveno-ekonomski uvjeti predstavljaju određeni korektiv prirodnih čimbenika i determiniraju stupanj i način njegova korištenja.

Pod utjecajem spomenutih čimbenika u nas se na razmjerno malom ukupnom državnom teritoriju i poljoprivrednom prostoru formiralo nekoliko poljoprivrednih regija koje se međusobno veoma razlikuju s obzirom na način iskorištavanja poljoprivrednog zemljišta, sustav gospodarenja, strukturu poljoprivredne proizvodnje, posjedovnu strukturu i sl.

Iako je prva znanstveno utemeljena regionalizacija poljoprivrede za najveći dio današnjeg teritorija Republike Hrvatske izvršena prije punih osam desetljeća (1926.), taj je aspekt razvoja poljoprivrede, na žalost, ostao na marginama, kako stručnih i znanstvenih istraživanja tako i zanimanja nositelja agrarne politike (više o tome - Grahovac, P., 2004:16.-32.). Danas u nas postoje dvije razine političko- teritorijalnog ustroja: općine kao jedinice lokalne i županije kao jedinice regionalne samouprave. Međutim, iako županijenjih 21 uključujući i Grad Zagreb- imaju status regija, one istodobno nisu i poljoprivredne regije. Naime, budući da se pojedine županije (npr. Ličko-senjska ili Primorsko-goranska) rasprostiru na teritoriju koji obuhvaća pojedine otoke te dijelove priobalja i gorske Hr-

vatske, očito je da one obuhvaćaju zemljopisno upravo kontrastne i poljoprivredno- proizvodno nehomogene prostore.

U ovom se prilogu stoga analizira posjedovna struktura u četirima poljoprivrednim regijama, kako ih je definirao autor: Slavonska, Središnja, Gorska i Jadranska poljoprivredna regija (Grahovac, P., 2005:133.-153.). Na žalost, Popis poljoprivrede daje sve relevantne parametre posjedovne strukture na razini županija, ali ne i općina. Naime, najveći broj županija može se svojim sveukupnim prostorom inkorporirati u jednu od spomenutih četiriju regija, osim Zadarske, Ličko-senjske, Primorsko-goranske i Karlovačke županije.

Polazeći od spomenutog ograničenja i ne raspolazući popisnim podacima po općinama, regionalna posjedovna struktura analizira se na primjeru četiriju županija: Osječko-baranjske (Slavonska regija), Zagrebačke (Središnja regija), Ličko-senjske (Gorska regija) i Splitsko-dalmatinske (Jadranska regija). Budući da općine Karlobag, Novalja i Senj imaju 9.2% poljoprivrednih kućanstava i raspolazu s 10.1% korištenog poljoprivrednog zemljišta Ličko-senjske županije, to se podatci za ukupno područje te županije mogu ocijeniti kao reprezentativni za Gorsku regiju.

5. REGIONALNA POSJEDOVNA STRUKTURA

Evo stoga kratkog pregleda posjedovne strukture poljoprivrednih kućanstava (obiteljskih gospodarstava) u odabrane četiri županije, koje kao što je već rečeno predstavljaju četiri poljoprivredne regije. Već prvi pogled na prirodne uvjete kao ključni kriterij regionalizacije poljoprivrede i s njima povezanim načinom korištenja poljoprivrednog zemljišta, jasno se diferenciraju četiri poljoprivredne regije koje su prilično homogene s obzirom na posjedovnu strukturu.

5.1. Slavonska regija

U najistočnijim dijelovima Slavonije i Baranje rasprostiru se tla visoke pa i najviše prirodne plodnosti - černozem; u središnjem i zapadnom području između Save i Drave dominiraju pseudoglejna tla; u brežuljkastim i brdskim dijelovima regije prevladavaju lesivirana (isprana) tla te aluvijalna tla kao nanosi Save, Drave i Dunava.

U slavonskoj regiji vlada umjereno kontinentalna klima čiji utjecaj raste od zapada prema istoku. Istim se smjerom povećavaju ljetne temperature, a količina oborina se smanjuje. Godišnja količina oborina (650 do 950 mm) manja je nego u ostalim regijama. U istočnom nizinskom dijelu prevladavaju praporni ravnjaci i aluvijalne ravni, a u zapadnom se dijelu izdiže Zapadnoslavonsko gorje s pripadajućim prigorjima koja su ispresijecana riječnim i potočnim dolinama.

Prirodni uvjeti, osobito reljef, zatim klima i pedološke značajke poljoprivrednog prostora presudno utječu na način korištenja poljoprivrednog zemljišta. U Slavonskoj regiji (Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj, Požeško-slavonskoj, Brodsko-posavskoj i Virovitičko-podravskoj županiji) zbog toga dominiraju oranice i vrtovi na koje otpada čak

91,2% korištenja poljoprivrednog zemljišta (R. Hrvatska – 70%). Voćnjaci i vinogradi rasprostiru se na 4,2% te livade i pašnjaci na preostalim 4,6% poljoprivrednog zemljišta.

Tablica 2. Distribucija poljoprivrednih kućanstava prema korištenom poljoprivrednom zemljištu u Osječko-baranjskoj županiji, 2003. godine.

Kućanstva (ha)	kućanstva		površina	
	broj	u %	ha	u %
manje od 1	26235	63,8	4466	4,6
1,01- 3,00	6719	16,4	10195	10,6
3,01- 5,00	2865	7,0	10182	10,6
5,01- 10,00	3135	7,6	20513	21,4
10,01- 20,00	1375	3,3	17920	18,7
više od 20	774	1,9	32711	34,1
Ukupno	41103	100	95987	100

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine. Isti je izvor korišten i za izračun ostalih pokazatelja ukoliko nije drugačije citirano.

Posjedovna struktura u Osječko-baranjskoj, kao i u svakoj drugoj, županiji, može se metodom usporedne analize ocjenjivati komparirajući je s ostalim županijama u razmjerno homogenim poljoprivrednim regijama i prosjekom R. Hrvatske. Budući da su, kao što je rečeno, sve četiri odabrane županije prilično reprezentativne za odgovarajuće poljoprivredne regije, ostaje drugi kriterij ocjene uz sva poznata ograničenja koja sa sobom nosi usporedna analiza.

1. Prvo, može se zaključiti da su poljoprivredna gospodarstva veoma izdiferencirana. Naime, na jednom se polu nalaze gotovo dvije trećine gospodarstava (63,8%) s posjedom manjim od jednog ha, raspolazući sa svega 4,6% poljoprivrednog zemljišta. Na drugom su kraju gospodarstva veća od 10 ha, njih svega 5,2%, koja raspolazu čak s 52,8% poljoprivrednog zemljišta.
2. Drugo, polarizacija poljoprivrednih gospodarstava u Osječko-baranjskoj županiji veća je nego na ukupnom poljoprivrednom prostoru (usporediti tablice 1 i 2). Naime, u spomenutoj županiji razmjerno je, u odnosu na državni prosjek, veći broj sitnih posjeda koji raspolazu s manje zemljišta i relativno manji broj krupnih gospodarstava koja koriste veći dio poljoprivrednih površina. Mali posjedi nalaze se u neposrednoj blizini gradova, Osijeka, B. Manastira, Našica, Belišća i dr. Radi se o prigradskoj poljoprivredi koja je orijentirana na uzgoj radom i kapitalom intenzivnih kultura, te stajski uzgoj stoke. S druge strane, razmjerno mali broj većih posjeda uspio je u procesu privatizacije okrupniti svoja gospodarstva tako da prosječna veličina posjeda iznad 20 ha iznosi 42 ha. Inače, prosječna veličina svih gospodarstava je 2,3 ha u odnosu na 1,9 ha, koliki je prosjek za R. Hrvatsku.

5.2. Središnja regija

Poljoprivredno zemljište Središnje hrvatske regije pripada veoma različitim tipovima tala. Pri tome su najrasprostranjenija lesivirana tla na koja otpada više od polovine prostora te regije. Zatim slijedi pseudoglej koji spada u red manje produktivnih tala. Nadalje, zastupljeni su i drugi tipovi tala, kao močvarno-glejna, livadska, smeđa i druga tla. Na brežuljkastim su dijelovima ove regije tla veoma izložena ispiranju razmjerno tankog sloja humusa.

Područje Središnje regije pripada umjereno kontinentalnoj klimi, što znači prostoru s utjecajem kontinentalne, planinske i mediteranske klime. Oštrina zime raste od jugozapada prema sjeveroistoku, a količina oborina se smanjuje od zapada prema istoku. Stalna je opasnost od suša, a ni jake kiše s tučom nisu rijetke. U reljefu se izmjenjuju gorsko-brežuljkasta područja s nizinsko-ravničarskim krajevima.

Način korištenja poljoprivrednog zemljišta u Središnjoj regiji, kao i u ostalim regijama, bitno je određen klimatskim i pedološkim uvjetima proizvodnje te reljefom. Na oranice i vrtove u Središnjoj regiji otpadaju dvije trećine (66,7%) poljoprivrednih površina, zatim 28,1% na livade i pašnjake te 4,7% na voćnjake i vinograde. Veoma su male razlike između spomenute strukture i strukture korištenja poljoprivrednog zemljišta na sveukupnom prostoru R. Hrvatske.

Tablica 3. Distribucija poljoprivrednih kućanstava prema korištenom zemljištu u Zagrebačkoj županiji.

Kućanstva (ha)	kućanstva		površina	
	broj	u %	ha	u %
manje od 1	15901	41,5	3816	5,2
1,01- 3,00	11014	28,8	12900	17,4
3,01- 5,00	5106	13,3	13422	18,1
5,01- 10,00	4581	12,0	22413	30,3
10,01- 20,00	1417	3,7	13882	18,8
više od 20	264	0,7	7572	10,2
Ukupno	38283	100	74005	100

Izvor: Isto kao i za tablicu 2.

Podatci u tablici 3. upućuju na nekoliko zaključaka:

1. U strukturi gospodarstva dominiraju srednji posjedi (od 1,01 do 10,0 ha) koji čine 54,1% ukupnog broja poljoprivrednih gospodarstava na području Zagrebačke županije, raspoložuci s gotovo dvije trećine (65,8%) ukupnih poljoprivrednih površina. Osrednjačenju gospodarstava pogodovali su, među ostalim, reljef, prirodna plodnost tla i način korištenja poljoprivrednog zemljišta.

2. Polarizacija poljoprivrednih gospodarstava u Zagrebačkoj županiji manje je izražena nego u ukupnoj hrvatskoj poljoprivredi. Naime, dominacija posjeda srednje veličine, objektivno ostavlja manje prostora većoj zastupljenosti krupnijih gospodarstava. Međutim, upravo srednji posjedi mogu i trebaju, prvenstveno koncentracijom zemljišta, prerasti u krupnija gospodarstva, koristeći pri tome različite mogućnosti okrupnjivanja, o čemu je bilo riječi. Prosječna je veličina posjeda 1,9 ha, kolika je i u ukupnoj poljoprivredi u privatnom vlasništvu.

5.3. Gorska regija

Najmanja po površini poljoprivredna regija pedološki je veoma raznovrsno područje. Najviše su rasprostranjena vrištinsko-bujedična tla, smeđa tla, rendzina, lesavirana i slična tla. Plodnijeg tla ima u Ličkom i Gackom polju, a u većem dijelu dolina prevladavaju kisela tla.

Reljef Gorske regije utječe da ova poljoprivredna regija ima najvećim dijelom umjerenokontinentalnu klimu, a najviši dijelovi (iznad 1500 m) imaju značajke planinske klime. Samo manji dio južne Like ima submediteransku klimu. Najviše oborina ima zapadni planinski pojas tako da je Gorski kotar najkišovitiji dio Hrvatske.

Gorska regija obuhvaća Gorski kotar, Liku i Ogulinsko-plašćansku udolinu. Na njezinim rubnim dijelovima nalaze se planine Velebit, Risnjak i Plješevica. Planinska bila uglavnom prelaze tisuću metara, a unutarne zavale četristo pedeset metara nadmorske visine. U unutrašnjosti prevladavaju niže zavale s krškim poljima.

Pod dominantnim utjecajem prirodnih uvjeta (reljefa, tla i klime) te djelovanjem socioekonomskih čimbenika formirao se postojeći način korištenja zemljišta. Kada se radi o potonjim čimbenicima, valja reći da je npr. smanjenje agrarne prenapučenosti utjecalo na relativno smanjenje oraničnih površina i povećanje udjela livada i pašnjaka u strukturi korištenja poljoprivrednog zemljišta.

Tablica 4. Distribucija poljoprivrednih kućanstava prema korištenom zemljištu u Ličko-senjskoj županiji.

Kućanstva (ha)	kućanstva		površina	
	broj	u %	ha	u %
manje od 1	1593	18,7	430	1,8
1,01- 3,00	2693	31,6	3626	15,0
3,01- 5,00	1772	20,8	4783	19,8
5,01- 10,00	1804	21,2	8286	34,3
10,01- 20,00	566	6,7	4776	19,8
više od 20	86	1,0	2243	9,3
Ukupno	8514	100	24144	100

Izvor: Isti kao za tablicu 2.

Djelovanjem spomenutih čimbenika u strukturi korištenog zemljišta zastupljene su oranice i vrtovi sa svega 31,8%, livade i pašnjaci čak s gotovo dvije trećine (65,3%), dok preostalih 2,9% čine voćnjaci i ostalo zemljište. Kao rezultat djelovanja prirodnih i socioekonomskih faktora, formirala se postojeća posjedovna struktura.

1. Gotovo četiri petine (73,6%) poljoprivrednih kućanstava na području Ličko-senjske županije koristi poljoprivredno zemljište površine od 1,01 do 10,00 ha, raspolazući s više od dvije trećine (69,1%) poljoprivrednih površina. To znači, dakako, da su predominantni posjedi srednje veličine. Relativno niske proizvodne mogućnosti zemljišta te način njegova korištenja ograničavaju broj sitnih posjeda. Istodobno reljef, neuređenost zemljišta, demografski i ekonomski čimbenici nisu pogodovali (i ne pogoduju) okrupnjivanju gospodarstava.
2. Ličko-senjska županija, zbog spomenutih razloga, ima najmanji (na razini županija) udjel sitnih posjeda do jednog ha u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava. S druge strane, zastupljenost gospodarstava koja imaju više od 10 ha veća je nego u ukupnoj poljoprivredi kao i u odnosu na najveći broj županija.

5.4. Jadranska regija

Najrasprostranjenije tlo u hrvatskom primorju (južnom i sjevernom) jest crvenica (terra rosa), zatim slijede smeđa tla, među njima i tla na flišnim naslagama koja spadaju u najplodnija tla u primorju. U delti Neretve prevladavaju aluvijalna tla, mlađi riječni nanosi.

Primorska Hrvatska je područje mediteranske klime s toplim i suhim ljetima te blagim i kišovitim zimama. Taj se dio Hrvatske ubraja u najsunčanije dijelove Europe. Ljetni minimum oborina poklapa se s najtoplijim mjesecima, što ne pogoduje poljoprivredi i vodoopskrbi. Najviše kiše padne od listopada do prosinca.

Tablica 5. Distribucija poljoprivrednih kućanstava prema korištenom zemljištu u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

Kućanstva (ha)	kućanstva		površina	
	broj	u %	ha	u %
manje od 1	22353	70,0	5018	25,0
1,01- 3,00	6856	21,4	6037	30,1
3,01- 5,00	1457	4,6	2614	13,0
5,01- 10,00	894	2,7	2639	13,2
10,01- 20,00	279	0,9	1326	6,6
više od 20	114	0,4	2420	12,1
Ukupno	31953	100	20054	100

Izvor: Isti kao za tablicu 2.

Mediteranski dio Hrvatske, uključujući otočni, obalni i zagorski pojas, ima (u odnosu na ostale dijelove zemlje) specifičnu strukturu korištenja poljoprivrednog zemljišta koja je, dakako, primarno određena prirodnim uvjetima proizvodnje, zato u toj strukturi sudjeluju oranice i vrtovi sa svega jednom četvrtinom (24,4%), a na drugoj strani voćnjaci i vinogradi čak s 14,4% odnosno 11,2%. Istodobno je velika zastupljenost pašnjaka, 33,3% te livada 15,3%.

1. Već prvi pogled na tablicu 5.5. upućuje na zaključak: u strukturi poljoprivrednih kućanstava dominantna je zastupljenost sitnih posjeda, veća od dvije trećine (70,0%). Oni, međutim, koriste svega jednu četvrtinu (25,0%) poljoprivrednih površina. Gospodarstava većih od 10 ha ima svega 1,3%, ali ona raspoložu s 18,7% zemljišnih površina. Među ostalim kategorijama gospodarstava najbrojniji su (apsolutno i relativno) sitniji srednji posjedi, od 1,01 do 3,00 ha, koja se koriste i razmjerno najvećim dijelom zemljišta.
2. Splitsko-dalmatinska županija ima (na razini županija) najveći udjel sitnih posjeda do jednog ha u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava. Istodobno zastupljenost gospodarstava većih od 10 ha manja je nego na ukupnom poljoprivrednom prostoru u nas kao i u odnosu na najveći broj županija. To je razlog što upravo u Splitsko-dalmatinskoj županiji i najmanja (na razini županija) prosječna veličina poljoprivrednog kućanstva, svega 0,63 ha.

6. ZAKLJUČAK

Posjedovna struktura u hrvatskoj poljoprivredi formirala se tijekom dugog povijesnog razvoja pod utjecajem brojnih čimbenika, primarno prirodnih uvjeta (reljefa, tla i klime), zatim načina korištenja poljoprivrednih površina, socioekonomskih, demografskih i institucionalnih odrednica razvoja poljoprivrede. Uglavnom zbog velike različitosti prirodnih uvjeta proizvodnje po pojedinim poljoprivrednim regijama, u nas postoje i velike razlike u posjedovnoj strukturi, od jedne do druge regije. Tako su u Jadranskoj regiji dominantni sitni posjedi, do jednog ha, a u Gorskoj regiji prevladavaju srednja gospodarstva, od jednog do deset ha korištenog zemljišta, stoga uspješnost politike okrupnjivanja poljoprivrednih gospodarstava uvelike ovisi upravo o uvažavanju spomenutih različitosti.

LITERATURA

1. Braun, J., *Small-Scale Farmers in Liberalised Trade Environment*, in *Small-scale farmers in liberalised trade environment*, T. Huvio, J. Kola and T. Lundstrom, eds. Proceedings of the seminar, October 18.-19., 2004., Haikko, Finland, Department of Economics and Management Publications No. 38, Agricultural Policy, Helsinki, University of Helsinki, 2005.
2. Cahill, C., *Adjustment Policies in Europe*, OECD, Directorate for Food, Agriculture and Fisheries, 2004.

3. DZS, *Popis poljoprivrede 2003.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2004.
4. DZS, *Različita godišta Statističkog ljetopisa Hrvatske*, Državni zavod za statistiku, Zagreb
5. Eastwood, R., Lipton, M., Newell, A., *Farm Size*, Handbook of Agricultural Economics, Volume IIIB, North-Holland, Amsterdam, 2004. forthcoming
6. European Comission, *European Agriculture entering the 21 century*, 2002.
7. FAO, *Production Yearbook 2004*, 2005.
8. Grahovac, P., *Regionalni razvoj hrvatske poljoprivrede*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, br.2, Zagreb, 2004.
9. Grahovac, P., *Regionalne značajke uvjeta razvoja hrvatske poljoprivrede*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, br.3, Zagreb, 2005.
10. JLZ, Opća enciklopedija, *JLZ "Miroslav Krleža"*, Zagreb, 1988.
11. Mirković, M., *Agrarna politika*, Improz, Beograd, 1940.
12. Mirković, M., *Održanje seljačkog posjeda i druge agrarno-ekonomske studije*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2005.
13. Stipetić, V., *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb, 1987.
14. Zoričić, M., *Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1912.